

անուանուած վարժարանն եւ այս ուղարկեց Պետերբուրգ, զինուորական գարօցն ուր աւարտելէն վերջը, 22 տարեկան հասակին մէջ՝ կուսնէտի, աստիճանով պաշտօնակարծիւն տաացաւ եւ դարձաւ Տփղիս, մասնակցեցաւ նաեւ 1827ի ուսուցարական եւ 1828ի ուսումնաճական պատերազմներուն,՝ եւ 1829ին ուսուցչ գեղարանին հետ գնաց Թէհէրան, ուր ներկայացաւ Շահին: 1830ին Տփղիս գառնալով, այնուհետեւ ամբողջ ժամանակը կովկաս մնաց եւ կառավարութիւնն իրեն զվարտարար երեւմտական (financier) պաշտօններ կը յանձնէր: Առ ժամանակ մի Անգրիտկայի մաքսատուններու կառավարչ պաշտօնը վարելէն ետքը, 1839ին, երբ արդէն գնդապետի աստիճան ուներ, նշանակուեցաւ ամբողջ կովկասեան բանակին միջերանոցներու պաշտօնութեան (intendant) կառավարչ: 1861ին զորապետի աստիճան տաւ. եւ 1864ին Տրաքաքական առաւ պետական պաշտօնավարութենէն եւ զբաղեցաւ իր մասնաւոր գործերով: Արժրուէի զորապետն առանձին ուշագրութիւն գարծառցած էր Պարսկաւեհոյական վաճառականութեան խնդրին, եւ 1872ին այստեղ իրաւաց սեբեթիական ընկերութեան նստին մէջ կարգացած հրապարակական գաւախտութեամբը կ'առաջարկէր Անգրիտկասեան երկաթուղին Պարսկաստանի վրայէն ասնիք Տայքընը մինչեւ Էնդիկաստան եւ այնպէտով Անգրիտացոց ձեռքէն խլել ստոց առեւարական օգուանները: Երեմիա Արժրուէին 1866ին ընտրուեցաւ Տփղիսի քաղաքագլխաւ — բայց 2 տարի վերջը Տրաքաքեցաւ եւ այնուհետեւ իր բովանդակ ուշագրութիւնը նուիրեց իր կարուաններուն շինութեան եւ հակողութեան եւ վախճանեցաւ 73 տարեկան հասակին մէջ, 1877ին: Հանգուցեցաւ 1841ին ամուսնացած էր հայազգի իշխան Գաւիթ Ղազարեանի դստեր Ազրիպպինայի հետ. այս ամուսնութենէն ծնան 1845ին Գրիգոր Աբժրուէի,՝ «Մշակ» հիմնադիրն եւ խմբագրը, եւ 1847ին Արքրուէ Աբժրուէի, հանքաբանութեան պրոֆեսորը, որոնց երկուքն ալ այժմ մահացած են արդէն: Անդանի եւ միայն իրենց մի զոյրն, որ ամուսնացած է Գուլթային նախկին փոխնահանգապետ գերմանացի Գոս Բրուգէնի հետ: Թէ Գրիգոր եւ թէ Անգրիտա մեռան անգլաակ, որով շփուա Արժրուէիններուն նշանաւոր տոհմը:

Տփղիս, 20 Հոկտ. /1 Նոյ. 1898:

Կ. ՏՈՒՐՆԱՆ

ԲԵՏԵՆ ՄԻՐՈՅԵԼ ԲՈՒԹ ԵՐ ՊԵՏՐՈՍՆԵՆ (Պատկանեաց):

Ա. Իր կնանքը:

Անցեալ գարու վերջինն աւ ներկայիս սկիզբ երեցող հայ բժիշկներուն մէջ եղած չէ մէկն՝ որ այնչափ անուանալի անուան ըլլած ըլլայ, որչափ Բէտեն Միքայէլ. եղած չէ մէկն՝ որ ժողովրդեան առողջապահութեան համար այնչափ սքեհան, այնչափ քրիշ շարժած եւ այնչափ դրամ վատնած ըլլայ, որչափ Բէտեն Միքայէլ բժիշկ Տէր Պետրոսեան, որ նշանակուր եղած է այն ստեղծ երբ համալսարանական հայ բժիշկներուն թիւը շատ ցանցաւ էր տակախին, եւ հայ մամուլը կախարհին հաղի մէկ երկու բժշկական տեսչ լոյս կ'ընծայէր:

Անտեմիլ, Եգիպտոս, Ա. Պոլիս, անոր համբաւին որորանն աւ կեցրոնը, պահած են եւ կը պահեն Բէտենի աշխատութեանց եւ բժշկական ծառայութեանց թմազ յիշատակը, զոր պիտի ըսնամ ի վեր հանել:

«Բեռնէ», անուոր սորված էր տղայութեան. միտքն կու գայ որ մեր սուրբ կային ինչ մը գրքեր որ Հեթմոսն Բեռնէ կամ Բեռնէնէր կը կուռնէին. մայրս կը պահէր զանոնք. կը յիշե՛ր որ հայրս շատ անգամ կ'ուզէր այն Բեռնէնէրը, կը կարգաւ, մէջէն բաներ մը կ'ընդօրինակէր՝, կը յանձնէր գարձնալ մորս,՝ պահէ ուսուցչ՝ բանիք: Բեռնէ անուոր վաղընտել էր ակա՛ջին, էրք ես սլ հասոյ կարգացի յետոյ այն գրքերը, զորս հայրս կը թղթատուր ժամանակին, եւ զորս բժիշկ եղած տարիս նուր ինձ տուաւ:

Միքայէլ Բէտենի ամբողջ գործերն էին հատորաւոր բժշկարաններ, որք 1884էն ի վեր որսիս մէջ բուռն կախաբ մը ծնուցած էին կենսագրելու անոնց անխնայ աշխատասիրողը, որ իւր մականունովը նախապէս օտար Տեղինակ մը ինձ կը թուէր:

Միշտ հետամուտ անեկուծութիւններ հաւաքելու անոր մասին, հաղի կարողացած էի ճանչնալ զինքն իւր երկրներ, գտակել իւր բժշկական կարողութիւնն աւ հմուտութիւնը, գիտնալ թէ նա հայ էր, Ա. Պոլսեցի, որքի Տէր Պետրոս անուն շատ հանապի մը, եւ թէ եղած էր բժիշկ Եգիպտական բեռնէին:

Կը պակասէին ինձ ծանօթութիւններ հաւանանքներ անոր մասին. միտաբար էր բոլորովին անոր ուսանողական կնանքը. կ'ուզէի գիտնալ թէ ուր սորված էր իւր արւեստը, հետաքրքրի էի ճանչնալու իւր Տէր հայրը, իւր ազգասահմը, երբ Աբտ. Տէր Եօպիմիոս խաշակաբ Աւագ Բազանայ Մկրեան, 1889ին կը հրատարակէր Ազգ-Բանասիր-ն

3 Որոհեան հայրս իւր սօփրութեանն հետ, երբեք ալ մանր մանր բժիշկութիւններ կ'ընէր, կ'երեւի թէ իւր բժիշկան գործանքը աւ իրաւանքը մեծ մասամբ կը քաղէր Բեռնէի բժշկարաններէն, զորս գեա որսուր կը կարող շատ անգամ, իւր ներութեան զվարտը զատակը համարելով զանոնք: Գ. Ա. Գ. Թ.:

Պարտիան բռնակն՝ անուն ընտիր աշխատութիւն
ի, որուն մէջ անմահ բռնակն իբր արեւակից Պատ-

կանեանց յիշատակուած կը գտնենք:
1890ին կը լսէ թէ ուսու դիմակական Աե-
սելովակի կը հրատարակէր գերովիտ Պատկանեանի
ընդարեակ կենսագրութիւնը, որուն մէջ Քեանէն
բժշկիկս լզող կը գրէր բաւական տեղեկութիւններ:
Անկանօք կը գիտաւէի Աեսելովակից գործը, երբ
Վենետիկի Միսիթարեան Միտրանս ուսումնականն
է. Քարտեղ Վ. Սարգսեան 1893 Գեղեցեանքին
կը բարեհաճեր ծանօթացընել ինձ զայն, հազար-
գեղով նաեւ Քեանէնի մասին խիստ կարեւոր բաներ,
չորս կը քաղէր Վ. Սարգսեան լուսերին հին ժամա-
նակագրութիւններէն:

Վերջիշեալ հարատարակութեանց եւ Ն.
Սարգսեանի գրած նամակներուն շնորհիւ, երբ կը
պարտաւորուի լրացընել Քեանէնի կենսագրու-
թիւնը, ահա պատիւ ունեցող շաննչաւոր անօր
երկու ծերունի զաւակները՝ Պետրոս եւ Պողոս
ապաք Քեանէնեան, որոնքն աւան շահեկան եւ
վաւերական տեղեկու ընտելեցով միտն կարգ
կ'ըլլամ վերջապէս հրատարակ հանել մեր հնա-
զոյն բժշկիկներուն անկէն կարեւորը, անկէն բաղ-
արարէին:

Արժ. Տէր Մկրեան Նօր եւ Վեսելովակի ուսու
դիմակականն աւանգածին նայելով, ինչպէս կան-
խաւ յիշեցի, Քեանէն Միջայել ազգականն է Պատ-
կանեանց, այն միմանաւ զբերաստանին՝ որ կով-
կասի ու բովանդակի Ռուսիոյ մէջ հաշակաւոր,
ծնած է այնչափ Տնայկապ աճեաւորութիւններ:

Միջայել Քեանէնի կամ Պատկանեանց նա-
խահայրն եղած է բոս Տէր Մկրեանի, Տէր Գա-
րբիէլ, եւ բոս Վեսելովակի՝ Տէր Պետրոս մակա-
նաւանակ Մնատիգամ Մնատից, այսինքն պարզ-
ապարտաբար: Այս Տէր Գարբիէլը կամ Տէր Պե-
տրոսը Վենեանց տիրացաւ քահանայ՝ անունով զաւակ
մը, որ յետոյ կ'ըլլայ Գահանայ, կը կոչուի Տէր
Պետրոս Մնատիգ օչլը՝ կամ Մնատիգեան, ու կը
նշանակուի Աւագերեց Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ
եկեղեցւոյն, եւ այս՝ ինչպէս կը գրէ Տէր Մկրեան,
կազդուանցի Չաքարիա Պատրիարքին սքաբ գա-
ցած ժամանակները՝, այսինքն՝ 1781ին:

1 Արեւիւր, Գ.Պօլոս, Թիւ 3 Մայիսի, 1889:

2 Տէր Մկրեանի եւ Վեսելովակի գրածները գործա-
տարք տեղ տեղ անհամաձայն են իրարու, թէև երկուքն
ալ քաղանք ժամերանց աղբիւրներէ: Տէր Մկրեան հայրն
իւր անցելու թիւները կը ստանայ ուղղակի ծերունի Տէր
Գարբիէլ Աւագ Գահանայ Գառիսեանի, որ երկարօրէ
բժիշկ Միջայել Քեանէնի, իսկ Վեսելովակի՝ Միջայել Աե-
սեմֆիտիոյն ի Խաղաղ թաղոս սյուստարտութիւններէն:
Միջայել Մեքսեմիանի՝ ծերունի Տէր Գարբիէլ Գառիսե-
անի կրտսեր եղբայրն էր, նաեւ եղբորդի Միջայել
Քեանէնի: Անչաք ծերունի Տէր Գարբիէլ Գառիսեանի
յշտն տեղեկութիւններն անիլ արժանի են հաստակա-
նութեան, իբրև ազգային նշանաբան պատմագրի եւ հաղ-
արարի: Յ. Ա. Յ. Բ.:

3 Արեւիւր, Գ.Պօլոս, Թիւ 4 Մայիսի 1889:
4 Արեւիւր, Գ.Պօլոս, Թիւ 3 Մայիսի 1889, եւ
Գառիէլ Աւագ Գահանայի գրածներէն: Գ.Պօլոս
1871, էջ 2-3:

Տէր Պետրոս Մնատիգեան, որ վախճանած
է 1817ին, եւ որուն գերեզմանը գտած է Տէր
Հայրն Մկրեան, զոր ես ալ քաջի կարգացի՝ ունե-
ցած է բազմաթիւ զաւակներ, որոնց նշանաւորներն
եղած են՝ Միջայել՝ այս է բժիշկը, եւ կովկասի
մեծահարա Պատկանեաններուն հայրըք Աե-
սելովակի: Գերովիտ:

Վեսելովակի Տէր Պետրոս զաւակներուն
անգրանիկը կը համարի Միջայելը, զոր կը ծնա-
ցունէ 1754ին, իսկ գերբարէն 1787ին ու Սերբարէն
1760ին:

Վեսելովակի այս նեթագրութիւնը շատ
սխալ է, քանի որ Տէր Մկրեան, մանաւանդ Մի-
ջայելի որդիներն այսօր բազմովն հակառակ կը
պատմեն:

Տէր Պետրոս Մնատիգեանի առաջին զաւակն
եղած է Սերբարէն, վերջը կա զայ Բերբարէն եւ
յետոյ Միջայելը, որուն ծնած տարին թէև Քե-
անէնեանց որոշ չգիտեն, բայց 1754 թուականն
այ չէ կ'ընեն:

Քեանէն Միջայելի անգրանիկ որդին՝ Պետրոս
այս Քեանէնեան, որ զարգիւ ՅՆ տարեկան է եւ
ծնած 1835 թուականին, կ'ըսէ թէ՛ իւր հայրը
վախճանած է 68 կամ 70 տարեկան, երբ ինչն
հազիւ կար 9 տարու: Ինթագրելով որ Միջայել
Քեանէն մեռած է 1844ին, զիւրին է մեզ բաւել,
թէ նա ծնած էր 1774—1776ին, Վեսելովակի ըն-
դանած թուականէն ճիշդ քսան տարի ուշ:

Տէր Պետրոս Մնատիգեան Նօր ուսումնաւ
սեր եւ շիշ շատ անուս, նաեւ նարհանաւ
ինչիքը ազգային յառաջադիմութեան, ինչպէս
գրած է երբեմն ծերունի Տէր Գարբիէլ Գառիսե-
անեան առ Տէր Հայրն Միջայել, մեծ հոգ եւ
ինձեք կը ամէն իւր զակընդեալ գառախարակաւ
թեան, զոր բաւական ժամանակ թաղաքը պատուեալ
ըլլայ՝ եւ որդիներու ինձամեծութեամբը կը թիւն
եմեւ՝ զանոնք անիլ բարձր ուսումներով օժտելու
փափաքով, կը յաւնայ միջոցներ գտնել ու անոնց
կը թուիթեան հոգն յանձնել Միսիթարեան ու-
սումնագէտ վարդապետի մը, որ կը բնակէր Ղա-
լաթիա:

1783 կամ 1784 տարիներուն էր, եւ քանի
սուղ կը նստի այս Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկե-
ղեցւոյ Աւագերեցին:

Յովհաննէս Համատանցի, Չաքարիա կաղ-
ղուանցի պատրիարքներուն օրովն էր, այն խաւար
եւ դժբախտ ատեններէ, յորում երկպառակաւ-
ութիւններ ու հակասակութիւններ՝ ազգը կը
ստաւապէին, յորում Աջ. Գառիսեանեան
իշխանութիւնը, թէև Եջմարտապէս Նօր պաշտ-
պան հայ եկեղեցւոյն գառաքոր տանգու-
թեանց, բայց կամեղեղեղ զարագ զաւանթեան
վերաբերել Հայերուն դէմ ալ սակալի եւ ան-
հայտ անակը թեմաք զինուած, թիւյլ կա տար
աւանց, որ արհեսակց եղբայրներն անարգուէին,
հալածուէին եւ սպաննուէին՝, եւ յորում իշխող

1 Արեւիւր, Գ.Պօլոս, Թիւ 3 Մայիսի 1889:
2 ՍՊԳ:
3 Գառիսեանի աւանց, Աւագի Գերբարեանի Գ.Պօ-
լոս 1871, էջ 1-8:

Պատրիարքն ինքն իսկ, “տարախի առիւր զԲողոքս
զիտան անին, եւ ի Պրօքն ոչ ինչպէս զԲողոքս
Վարդապետս, եւ ելելովն եւս Ռոմիտարս չըկէն, որ
եւ քաջով նկալնեմք եւ անյիւր-հեմտի զսուսն ի
կենց զբաւերայ զարծես ինչ, ինչպէս կը կարգավ
այսօր ինձ սեպհական միազարդան եւ աւելն հեռւս
թիւն ունեցող ձեռագիր պատմութեան մը մէջը:

Տէր Պետրոս Մինասեան իւր գաւկեմեանն
գաստիարարութեանն համար հասկնական Լայն-
ութն հետ սերտ յարաբերութիւններ հաստատած
ըլլալով, մանաւանդ իւր մէկ գումարն ալ հռոմ-
ական հայր մը հետ ամուսնացողցած ըլլալով՝
սկսած էր կապածներ յարուցանել իւր վրայ եւ
տեղե տալ Ազգ. Պատրիարքանին ստգւհաւ
թեանց:

Դեռք Տէր Պետրոս անուսնաւորք իւրտա-
ղարւմ: Կրօնասերը հաստատաց կը նպաստէր, աւ-
զատաւարք նեղաւոր, յանցապարս կը համարուի,
կը գատափետարի այնչափ, որ աւելն մեծ խզգծուս
թեանց ենթակայ չըլլալու համար, խոյս կու տայ,
Ազգային Պատրիարքական իշխանութենէ, եւ
մուխերով մուխերով կ'երթայ կ'աշտատանի լաւ-
տնիկեղեցին, ուր քահանայական պաշտոն կը վարէ
երկար տարիներ, եւ ուր ուրեմն լըծկանքի եփրեմ՝
կաթողիկոսին յատուկ փոքրակոյս վերաբն կը
գաւանջ իւր յաւաքունս կէնդեցին, եւ հոն կը
կընէ իւր անցար կենցըրը, 1817 Թահր 8ին:

Տէր Պետրոս Լուսափնութեան յարեւոյժ
կը յայտել ձեռք բերել մեծ պաշտամութիւններ,
եւ իւր երեք զաւակները՝ Սերգեան, Քերթեան եւ
Միկայելը յղել Անեակոսի, Միխիթարեանի վանքը,
ուր կը մնան բաւական ժամանակ եւ հոն զատու-
ստած Լուսափն ձեռք բն մէջ կը ոտանան բարձր
կրթութեան եղբայր անուանակոչութեամբ, ինչպէս
կը դբեր ինձ Լ. Բարսեղ Ա. Սարգսեան 1893 Գեկ-
տեմբեր 14ին:

1786 կամ 1787 թուականներուն էր այր,
էրք Ս. Ղազարու վանքին այն վարժարանին մէջ կը
կրթուէր նաեւ տարեկիցն Միկայել Բեռտեանի:

- 1 Արտիւր, Կ. Պոլսու, թիւ 3 Մայիսի 1889:
- 2 Արտիւր, Կ. Պոլսու, թիւ 4 Մայիսի 1889:

3 Էհտեանցն է Տէր Պետրոս Բազումարեքը, զոր

Տէր Մերեն հայրն հրատարակած է 1888ի Արտիւրի մէջ:
Եւ եւս անմամբ ընդգրկակեցին անոր գերբնմունքն: Որ
բանկութի Ս. Ղազարոսի կէնդեցեղն իւրանին նուս-
դըն է: Ս. Ա. Ս. Թ.

“Յայտապան դէ՞ այր անհար
ուսպ անբարս անեղանք փասար
փառանք ստատել միայն Յանախանար
ժիր պաշտօնաւոր հոգից հոգեմբ:
Բաւանորք կենց համատ իւր արկին
յայտ անուկ շքիմ՝ դիք ընդ նմին
ուք են նորք կենց իրեքայ:
Ստո աղաքարն միաման սիրով
ստանն կան մընա՞ յարութեան յուսով
ներ հասարակաց մազմանք առ Երասաւ
Նոցին է վերին անբարս հոցընաւ:

Թուին ա մ կ զ

Ի թուին 1817 ի յունիսն Շ. առ Աստուած
Փոքեցեան հայրն մը Տէր Պետրոս
Քահանայն:

մեծանուն բռնիչն աղբւնի՝ Մանուկ Ըաչիան,
էրք կը կրթուէրն նաեւ Ջուղայցի, Կ. Պոլսոյն
ուրիշ հայ երիտասարդներ:՝

Ըստ Անեղովսկիի, Միկայել կը գայրները
դէպ ի 1789ին կը գտանա իրենց ծննդավայրը՝
Կ. Պոլսու. յայտ գտնարարար ազգանկիցներն լաւ
ընդունութեան զգուշելով, կը ստարարին հեռու
նալ անկէ եւ երթալ բնակիլ Սարաբան Ռուս-
սիոյ, Միկայել կը մնայ Անեակոսի, ուր Խաչադեհի
հարուստ զանաւանի մը պաշտպանութեամբ
հետամուտ կ'ըլլայ բժշկական զբառնութեանց, զորս
կ'ստանի եւ կ'աւարտէ կ'ըստի Բիզպոյի Համալսա-
րանին մէջ՝ 1791—1793 թուականներուն:

Անեղովսկիի լրանին նայելով, “էրք հան-
ճարեղն Միկայել իր ուսմողական ընթացքը կա-
տարելով վարապետական վկայականին կ'արժա-
նանայ, այն աստ ջանաւոր ըլնել պաշտպանը զայն
պատկէ կու տայն լաւ անուանող դասեր գեղանկին
Հարանետիայի հետ, ժառանգ կարգելով Պիկայել
Բրդչի բողոք իր ստացումոց: պայմանաւ որ այնուս
հետեւ իւր անուամբ Բեռտեան աղանունն եւս կը
վրայ կընէ: Միկայել յետամուսնանալուն կը գաւանջ
ի Կ. Պոլսու, եւ անկէ կ'անցնի Եղիպտոս, ուր
կ'ըլլայ բժշկական բժիշկ:՝

Անեղովսկիի այս պատմածը, Լ. Բարսեղ
Ա. Սարգսեան տարական համարներով, կը
զբեր ինձ թէ՛ “Բեռտեան կամ Ռեդեան ընաւ իւս-
լական հնչուեմն շահին, հետեւաբար յիշեալ դէպքն
եթէ կատարած է երեքը հարուստ զանաւ-
անի մը դասեր փնտայնաւոր, անտարակոս պղ-
կամ այն աստն յեղիպտոս բնակող հայազգի
Ռուստանէ, որուն մեր Հաջը բարեկեր կ'ընեն.
կամ յամբն 1780ին ի Անեակոսի բնակող եւ
10 զաւակաց հայր հայազգին Թուրանն Ռուս-
տանէ, եւ կամ Նստրլանտ առաջինի թիկնապահ Ռուս-
տի, (Ղամակ Լ. Բարսեղ Ա. Սարգսեանի, Ան-
եակոսի 14 Գեկտ. 1893):

Աճըրդերեալ տեղեկութեանց մէջն ամենէն
հասանականն է՝ ըստ իս, Լ. Բարսեղ Ա. ի դրած
առաջին կարծիքը, մանաւանդ՝ էրք Միկայել բժշկի
զաւակներն այսօր կ'ընեն, թէ իրենց հայրն առա-
ջն անգամ ամուսնացած է Եղիպտոսի մէջ, շքի-
տեան որոն աղկան հետ, որ շատ կանուկ վախմա-
նած է, թողով մէկ հասարկ օրբուհի մը:

“Բեռտեան, անուակ խորհրդաւոր ծագման
մասին յայնուստ զապակարները գրած ասուս,
ինքն իրենս կը հարցնեմ թէ աղբոք այս բառը
Միտոնիանի թարգմանութեանը չէ: Միտոնիան
նախապէս թարգմանած է Պարփաթ. Պար-
փաթեան ալ աղբոք համանշանակ չէ Բեռտի,
Բեռտեան (برتن) պարսկերէն բառնէ, որ կը նշու-
նախէ պատկանիլ: Հասանականութենէ զարկ չէ
այն, եւ թեքտա Միկայել բժիշկ Եղիպտոսի մէջ
սկսած է գրածանել այս “Բեռտէն, մակնանոր,
արաբ ժողովուրդեան դիւրաւ հնչել տալու համար

- 1 Հանդիս Ապրիլի 1894: Թիւ Ապրիլի, էջ 117—118:
- 2 Ղամակ Լ. Բարսեղ Ա. Սարգսեանի, Անեակոսի
4 Գեկտեմբեր 1893:

ի. ր անուշ, թէպէտե՛ս Բեատէն կից կը գրէր միշտ նաեւ ԻՏԵՐ Պետրոսեան, սպրահար էր :

Բաւական տարինոր Իտոլոյց մէջ բժշկութեան ճնշելէ վերջը, Բեատէն Միքայէլ ՅԵՐ Պետրոսեան, դեպքէ 1818ին կը մեկնի կ'երթայ Քրիստոս, ուրիշ Լիդիասոսան դաշող «Տիգրան» անուն շրգենու մը նստելով, բնեկրակցութեամբ Քրիստոսեանի անուանի Տայ վաճառական Պետրոսեան՝ Կոստանթնուպոլիս յարկատար տեղեկութիւնը կու տայ ինձ ԱՅԵՐ. Լ. Բարսեղ Ա. Ստրասան, քաղցրով Լ. Գարրիէլ Ա. Բեւտիքեանի մէկ նամակէն, զոր 1818 Յունիս 12ին գրած է առ իւր մտերիմն Միքայէլ Բեատէն, ինչպէս նաեւ Բեատէնի բազմաթիւ նամակներէն, որ կը մնան Աճնետիկ Միխիմարեան վաղջը :

Եգիպտոսի վերականգնութեան տարիներն էին այն ամենները. հաշվաւոր ՄէՏէմէտ Ալիի փառաւոր իշխանութեան ժամանակը. երջանիկ ժամանակ, յորում սոկի եւ արծաթ առատապէս կը տեղար փարաւնեան երբին մէջ, եւ յորում մեծանուն Պառտ պէլ Յուսուֆ Չփուռնիսի Նշանուոր հայազգին, Եգիպտական կառավարութեան Պուլիս անցած, գերիշխան տնօրէնութեամբ հեղինակ կը հանդիսանոր մեծամեծ բարեկարգութեանց՝, բնկեր եւ գործակից ունենալով իրեն ուրիշ երեսելէ Լայիք, որը Եգիպտոսի ժամանակից պատմութեան մէջ իրաւամբ գրաւած են փառապանծ էջեր :

Եգիպտոսի ոտանա Տաննելով, Միքայէլ Բեատէն զբժարաաբար անկողին կ'իյնայ եռամեայ ծանր հիւանդութեամբ, ուրիշ հաղի մաղաղործ, բախտ կ'ունենայ՝ Եռուստի Պետրոս պէլի հետ ունեցած սերտ մտերմութեան շնորհիւ ծանօթանալու անոր հարազատին՝ նախորարապետ Եռուստի Պառտ պէլի, որուն պաշտպանութեամբը կ'անուանին յետոյ՝ բժիշկ Եգիպտական բռնշէին :

Ներգրի արհնայ Վոյ հայ անուան պատիւ բերող առաջին հայ բժիշկն էր Միքայէլ Բեատէն. այս առաջին հայ բժիշկն՝ որ արժանի կ'ըլլար հան պազիսի մեծ բարձի, եւ զոր Ա. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. Ս. երբէք չէ յիշատակած 1895ին Տրատարական «Հայ Արեւոտորգծեր յեփկպոս» անուն աշխատատիրութեանը մէջ :

Երկար տարիներ Բեատէն իբրեւ բռնշէական բժիշկ եւ միանգամայն իբրեւ ժողովրդական բժիշկ Եգիպտոսի մէջ կատարելա յաջողութեամբ զործելով, մեծ հռչակ կը հանէ, աէր կ'ըլլայ բուական հարստութեան, ուրիշ իւր ազգն ամսման շնորհը համար կ'աշխատի ու կը զրկ բժշկական ընտիր երկ մը երկհատոր, զոր 1822ին իւր ծակիւքը տպագրել կու տայ Աճնետիկ, եւ կը հրատարակէ ի նպաստ Միխիմարեան վանքին, ինչպէս կը հաւատան իւր նամակները :

Մինչ Միքայէլ Բեատէն այսպէս իբրեւ բժիշկ նշանուոր կը հանդիսանոր Եգիպտոսի մէջ, անդին իւր ստրալիք եղբայրները Սերորէ եւ Քերորէ

Կովկասի մէջ հուպ ընդ հուպ կը սկսեն փոյլել, եւ իրենց ՄէՏէմէտեան մակնանտը «Պատկանեցին» փոխելով հեղինակ հանդիսանալ ընտիր երկատիրութիւններու, հայր ըլլալ անդուգական գաւակներու, որը իրենց սիրուն գրքովն ու քաղցրանուագ շքեղովը հայ պատմութեան եւ մասնաւորութեան հիւանջին գազնի պատկերն :¹

Յատազգիւնութեան եւ փառայ գազաթնակեան համաբով հանդերձ Բեատէն չէ կրնար շարունակել մնալ Եգիպտոս : Դեպք է 1830ին եգիպտական մեծ պատերազմներուն ժամանակ ՄէՏէՏէՏ Ալիի որդւոյն՝ Իպրահիմ փաշայի՝ յաղթական արշաւանքներու պահուն, ինքը սգաւոր արգեն իւր սիրելի կենակցին վաղահա մահուամբ, կը ստիպի խոյ տալ հետանալ Նիզար ակերին, եւ աստանդական շըլէլէն վերջը, ցամաքի ճանապարհով երկար ու ասժանակիր ուղևորութեամբ կ'երթայ կ'պատասնի ի հայրենակն Ատափազը Նիկոմիդիոյ :

Ատափազը համնելով Բեատէն Միքայէլ իւր Եգիպտոս թողած փառաւոր վիճակին տեղ, նախամեծար կը համարի այն համեստ կենքը, զոր գրած էր արեւնակցիներու հոմ բազմութեան այն նահապետական բնակավայրին մէջ, եւ զո՛՛հ եւ ուրբախ, սիրով կը սկսի օգտակար ըլլալ հոն իւր համազգի եղբայրներուն, իւր ճարտար բժշկութեամբը մահուան շիրմաքարէն փրկելով շատ կենացեր, ինչպէս կը պատմէր ինձ երբեմն իմ վարժապետ հանդուցեալ Չամուսեան Տեղբունց Պատմեղին, որ այն ամեններն Ատափազար գրուած էր եւ ճանչցած էր զԲեատէն :

Այլ սակայն այս քաղաքին մէջ ալ շատ չի կրնար մնալ Բեատէն. տարի մը կ'անցնի թէ՛ ջանջիկ, կը մեկնի անէլ եւ կ'երթայ Արսուլ Չարախափան Սուրբ Աստուածածնի վանքը, ուրիշը անցուցած կենցաղ մտօնի բաւական տեղեկութիւններ կու տայ մեզ նոյն վանքին ընդաշխ դարձուելիւնը, զոր սկսած էր գրել հանդուցեալ Տէր Յովհաննէս Մաղիսան Քահանայն եւ զոր լցացուցած է Աճնետիկ. Տէր Օրմանեան Սրբաւան։ Ահա՛ սոսիկ այս տեղեկութիւնը :

«Արմաշու վանուց նշանուոր հիւրերուն կարգին, պէտք է յիշել եւ Բեատէն բժիշկը, որ էր Միքայէլ Տէր Պետրոսեան Պատկանեցն; Կուսանդնուպոլսեցին։ Ասի ի մեկնութեան աշակերտած էր Միխիմարեան Սայր ի Աճնետիկ, եւ յետոյ Իտոլոյցի Բեզայի Համալարանին մէջ բժշկութիւն ուսած, եւ Եգիպտոսի Բռնշէն ՄէՏէՏ Ալի փաշայի ժողովրդական մտած, եւ ժամանակ մը այն տեղ մնալէ յետոյ, մտանաւոր պատճառով մը պարտաբարան Եգիպտոսէ հեռանայ, եւ ասա եւ անդ թափուտական՝ ապահովութիւն փրատելէ յետոյ յԱտափազար եկած եւ բժշկութեամբ այն տեղ մնացած։ Երբ ՄէՏէՏ Ալի փաշայի պատերազմներն սկսան (1831), եւ որդին Իպրահիմ փաշա յաղթ ընթացելով հասաւ մինչեւ ի Փոքրն

¹ Ռաբ-Սուլայ 1844, էջ 90 :
² Աճնետիկ 1817ին, Կ.Պոլսի 1895. թիւ 2945, 9 Մարտ, եւ այլն :

¹ Սերբոմանիան Պարսկական Դոմինիոն. ցրեց Տէր Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրտան. Արեւելք, Կ.Պոլսի, թիւ 3 եւ 4 Մայիս (1831) :

Արեա, Պիլէճիկ գրաւեց եւ Պրուսայի կապաւոսայր (1832), Բէտանէ վանքու ձեւը յԱտափազար, որպէս զի Եզդիպոսացիներուն ձեռքը շինուայ, եւ ապաւնեցաւ յԱրմաշ: Միանեան փոխանորդ (Յակոբ Գարսայեան) լաւ բնդունեալութիւն ըրաւ անոր, եւ առին դիրութիւն ընծայելով Զանոց օգտութիւն որաւ եւրոպական եւ ազգային հմտութիւններէն, թէ վանական կանոնոց եւ թէ վարժարանական կարգաց նկատմամբ: Գլխաւորապէս առաջնական բարեկարգութեանց մասին լաւ խրատներ տուաւ Բէտանէ, յորոց Զանացին օգտութիւն փոխանորդն եւ վարժապետն Յ. Մովսէսն եւ այլ առթիւ մտաւ յԱրմաշ րոտուելէն լեզուի ուսումը: Մէհմետ Ալի փաշայի հետ կըրուած (1833 Մայիս 14) հաշտութենէն յետոյ եւս, Բէտանէ բժիշկ ժամանակ մը վաւը ձեց, մինչեւ որ բոլորովն ապահովութիւն տաւալով փոխադրուեցաւ ի Վ. Պոլիս, յիշատակ թողով ի վանս իւր վաճառելի բժշկարաններէն մաս մը, եւ մաս մ'ալ իւր կարասիներէն, ինչպէս են՝ բոլորակ սեղան մը երկուքի բաժնուած, եւ աւելի երկնալու յարմար, երկրասան աթոռ, եւ նոյնպիսի պղնձի պնտոններ, մետաղեայ բերան ու դանակ իւր գրգռչներով, որքանութիւն մ'էին ժամանակին համար, եւ յորոց ինչ ինչ տակաւին կը դասուի, իսկ բոլորակ սեղանը մեծ դահլիճին մէջ դետեղուած է ի յիշատակի:

Քանի հետաքրքրական են այս տողերը, որք՝ Միքայել Բէտանէի ամբողջ կենսագրութեան համառօտութիւնը շատ լաւ կերպով կը պատմեն մեզ այսօր անոր առաջնատենէ ազին, ազգասեր սիրուք, մանուսեր յառաջադիմուէք եւսանալը, որով մեծ ծառայութիւններ կը մտառցանէ Արմաշու վանքին ուսումնական ծրագրին: Բայց ինչն. համար կը վախնայ, կը փախչի Խարահիմ փաշայէն, ինչն. համար. աղքէտը պարտաւորութիւն ունէր ընկերանայր անոր պատերազմը գալաղը եւ գրտած էր իր պաշտօնին. շատ եւ շատ հաւանական է:

Միքայել Բէտանէի պէս անձնաւորութիւն մը, վանական կրթութեամբ մեծցած, բժշկական տաղարեզն մէջ ինք զինքը առած նուեւ զուարժատակներու, անշուշտ չէր կրնար բնաւ իրեն զեւուար ծառայել երկարատեւ պատերազմներու, կամ սիրա ունենալ ականառես ըլլալու անիրաւ արհեստեղութեանց, ուստի կը լքանէր գաղա իր պաշտօնը, եւ թողուր ի պարս Եզդիպոսական ոստանն, իշխանն ու ոսկին, Զարխափանի լուսն եւ խաղաղ մենարանին մէջ ազատ պահելու համար իւր գրիչը, որ յետոյ այնչափ դնահատելի ծառայութիւններ մտաւոյց իւր ազգին:

Արմաշու վանքն աւրեմ Բէտանէի բժշկական կենաց միջանկեալ հանդիսը կ'ըլլայ հանդիսը ուր կը վերջանայ անոր եզրկատական փայլուն դիրքը, եւ կը սկսի նոր մը՝ բոլորովն ասարեք, այլ ոչ նուազ նշանաւոր ջանքաւորներ:

Մինչև 1833 Յուլի վերջերք ձեռնով Արմաշ, յետոյ՝ երբ եզրկատական պատերազմները կը գաղթին եւ դարձան ալ խաղաղութիւնը հաստատուելու կ'երթայ վերջնականապէս հաստատուելու Վ. Պոլիս՝ իւր ծննդավայրը, զոր թողած էր իբր կէս դարէ ի վեր:

Վ. Պոլիս հասնելով, նախ եւ յառաջ կը գիտէ առ Աղաւնի Ստեփան Պատրիարքն եւ իւր անունն արձանագրել աւարով Ազգ. Պատրիարքարանն առնալին մէջ, կը գտանայ իւր նախին հայ կեղեցիկ:

Միքայել Բէտանէ, էջ 369:

Քանի հետաքրքրական են այս տողերը, որք՝ Միքայել Բէտանէի ամբողջ կենսագրութեան համառօտութիւնը շատ լաւ կերպով կը պատմեն մեզ այսօր անոր առաջնատենէ ազին, ազգասեր սիրուք, մանուսեր յառաջադիմուէք եւսանալը, որով մեծ ծառայութիւններ կը մտառցանէ Արմաշու վանքին ուսումնական ծրագրին: Բայց ինչն. համար կը վախնայ, կը փախչի Խարահիմ փաշայէն, ինչն. համար. աղքէտը պարտաւորութիւն ունէր ընկերանայր անոր պատերազմը գալաղը եւ գրտած էր իր պաշտօնին. շատ եւ շատ հաւանական է:

1834ին թէեւ բաւական տարազը, կրկին անգամ կ'ամուսնանայ Պէլլիթայ Ալայեանց գերբաւասանին գեղանի մեկ օրիորդին հետ, որմէ կ'ուսնենայ չորս զաւակ՝ Պետրոս եւ Պօղոս, Աննիկ եւ Սօֆիկ, որոնց վերջինը միայն դեռ նոր փրճանեցաւ հերոս:

Քիչ ատեն վերջը Եզդիպոսէն Վ. Պոլիս բերել կու տայ իւր առաջին ամուսնութենէն ունեցած մեկ հասակի աղկիկը, զոր կ'ամուսնայրն է ի խաղաղ Նշանաւոր Բասաճի Պետրոս աղայի հետ:

Շատ Զանցնիք՝ Բէտանէ Վ. Պոլսոյ մէջ ալ կը հանէ մեծ համբաւ, եւ այն ատենի սակաւութիւ հայ եւ օտար բժիշկներուն մէջ՝ ոչ միայն կը փայլի

1 Պարտաւորութեան Արեւուս մեռալիք, Քաղաքիս Եպո. Օրմանեան 1895, Հատը Բ., էջ 32:

իւր ճարտարութեամբ այլ եւ իւր գրուոր աշխատութիւններով:

Վ.Պոլսոյ Հայութեան զիչ շատ զարգացեալ ժամանակներն էին այն ատենները, Աշխանի Ստեփան Եպիսկոպոսին Պատրիարքութեան տարիները, որ Փեշտիմալճեան Գրիգոր պատուելին, Ֆիզիքա Պողոս պատուելին կը վայելէին արդէն մեծ գիտնականի անուն. նշանաւոր էին Յերոյնէնց Յովհաննէս, Խաչատուր Պարտիզպանեան, Խաչատուր Միսաքեան եւ այլն դասաւանդները, Վ.Պոլիս կը գտնուէր Հնդկահայոցն սոխալը՝ Մերսոպ Թաղեազեանց եւ կը դասաւանդէր Գուգիւնճուք՝ Մերժերեան ամբիոյսին հաստատած ուսումնարանին մէջ. Իսախանաբէր ճեմարանը կը բացուէր, եւ Օրթագիւնի մէջ Մ.Րապեան ապարանը հետզհետէ ի լոյս կ'ընծայէր հայերէն կարեւոր հատորներ. հայ գրականութեան եւ մտքի արտաբութեանց արծաթի գուր մին էր գողցես, երբ Միքայէլ Բեռտեան Վ.Պոլիս կը հասնէր եւ կը սկսէր հրատարակել (1833—1840) իւր բազմահատոր բժշկարանները, որ իրենց կիսադարեան եւ աւելի հնութեամբը զեռ. այսօր շատ հայ աներու մէջ Ազոթագրքի, Սաղմոսի, Կարեկի հետ կը պահուին երկիւղածութեամբ:

Իւր գրուոր աշխատութեանց լոյս տեսած պահուցի, դէպ ի 1842, Միքայէլ Բեռտեան զժբարեւորութիւն կ'ունենայ երկրորդ անգամ այրիանալը՝ անակակալ մահուամբ իւր սիրաւուն կնոջ: Մեծ վիշտ կը մատնուէ իրեն այս դառն կորուստը, որ տակաւ կը մտքի իւր խանդն ու եռանդը, որ տկարացուն զինքն որ ըստ որէ, այնչափ որ տարի ու կէս հազիւ կեանք կ'ունենայ:

1844ին՝ գրեթէ եօթնամասնայ, Միքայէլ Բեռտեան թոքատապէ մը անկողին կ'իյնայ եւ ալ չ'ընկեր: Թե՛ որ չի տեսէր հիւանդութիւնը եւ նոյն տարին Օգոստոսի մէջ վերջ կ'ունենայ անոր կեանքը, անոր եւ անօգնական թողլով շորս նորարողը՛ զուակներ:

Բեռտեան բժիշկ կը վախճանի Վ.Պոլսոյ Գումբ գափուի կողմը, Եւլլեշ գոլտու կրուած տեղը, ուր կը բնակէր իւր կենաց վերջին տարիները, եւ ուր տակաւին կը մնայ, կ'ըսեն, իւր բնակարանը:

Մատնէնս Պատրիարքին հրամանով՝ անոր յուրորդաւորութիւնը բաւական մեծահանդէս կը հաստարուի, մարմինը կը փոխադրուի Բանկալթիի հինաւորաց Ազգ. գերեզմանատունը, եւ կ'ամփոփուի հօրեանական գամբարանին մէջ, ուր անոր գերեզմանը 55 տարիէ ի վեր անյայտացած, կորուսուած է բոլորովն, եւ կտոր մը քար, կամ գունէ տող մը արձանագրութիւն չկայ անոր անունն յիշատակին, անոր յիշատակն անմահացնող:

Իւր գործերը, իւր հրատարակութիւնները թող ըլլան իր Մահարձանը. իւր գրած հատորները թող կանգնեն իր Էրիթիէ, իւր հատորներն այս, որոնցմով ոչ միայն փոսքը եւ պատիւ եղաւ իւր սիրական ազգին, այլ եւ գրեթէ ծնող ու ուսուցիչս հանդիսացաւ դարուս հայ բժշկական մասնագրութեան:

Պէտք է ուրեմն դիտել Միքայէլ Բեռտեանի գործերը, զինքն աւելի ճանշնալու համար, ու-

սումնասիրել անոր բժշկական երկատրութիւնները, զորս պիտի ներկայացնենք մասնաւոր գրութեամբ:

Յնքա, 2/14 Հոկտեմբեր 1898:

Տնօթ. ՎԱՆՐԱՄ Բ. ԹՈՐՅՈՄԵԱՆ

ՏԵՐՈՅԵՆՑ ՊԱՏՈՒԵԼԻ

ՅՈՂՎՆՆԵՒ ՊՐՈՒՄՆԻ ՏԵՐ ԿԵՐՊԵՑԵՆ ԶԱՄՈՒԻՃԵԱՆ

Ճնեալ և սկզբան դարուս վախճանակ յուսկիտար Գ.Պոլսոյ, և չէ Յունիսի 1888 ամի:

Հրատարակելով այսօր այս հազուագիւտ կենդանագիրը, որ կը ներկայացունէ զՏերոյնց պատուելի իւր կենաց վաթմաներոգ տարեաց մէջ, կը յուսանք թէ շուտով լոյս կը տեսնէ անոր ընդարձակ կենագրութիւնը, զոր կը պատրաստէ այժմ՝ Պր. Յ. Գ. Մըսթըբեան՝ ծանօթ հրատարակագիրը:

Տերոյնցի կենագրութիւնը մեր տոհմային ժամանակակից պատմութեան մեկ մեծ թիբին պիտի լրացունէ: Տերոյնցի դարուս ամենէն նշանաւոր եւ բազմաբնուէն հայ գրիչն եղաւ. կէս դարէ աւելի՛ անդադար գրեց ու գրեց իւր Ազգին համար, Վ.Պոլսոյ հայ մամլոյն մեծ զարգացուցիչն եղաւ, եւ Ազգային Մատենագրանն օժտեց բազմաթիւ օգտակար հատորներով:

Հայ գրիչ մը ժամանակին՝ զինքը հրատարակաւ «գառամայ ծերունի», անուանեց:

Վափույթի «Dictionnaire des Contemporains» անոր անունը դրուատիքով արձանագրած է դարուս նշանաւոր մարդոց շարքին մէջ:

Թ. Տ. Ն. Թ.

ԱՍՏՂԱՐԱՑԻԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՄՈՒՐԱՐԿԱ ՄԸ ՆԵՐԿՐՈՍ ԵՒ ՀՐՈՑՆԻ ՄԷՋ

Մակե երկու երեք ամիս յառաջ նոր մուրալի մը գտնուելուն առթիւ՝ Գ. Փ. Ռիտենպարա (ի վիւլ) Frankfurter Zeitungին մէջ ուսումնական յօդուած մը հրատարակած է վերջերս, զոր քաղելով կը ներկայացնենք մեր յարգոյ ընթերցողաց: